

Архіви України

Науково-практичний журнал
видається з 1947 р.

№ 3 (332), 2022
липень – вересень

Київ, 2022

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Марина ПАЛІЄНКО (головний редактор)
Олена БАЧИНСЬКА, Валентина БЕЗДРАБКО, Тетяна БІЛУЩАК,
Юозьяпас БЛАЖЙОНАС (Литовська Республіка), Валерій ВАСИЛЬСВ,
Тетяна ЄМЕЛЬЯНОВА, Петер КЛАСІНЦ (Республіка Словенія),
Геннадій КОРОЛЬОВ, Лариса ЛЕВЧЕНКО, Ірина МАТЯШ, Жанна
МИНА, Василь ОРЛИК, Георгій ПАПАКІН,
Павел ПЕТЖИК (Республіка Польща), Руслан ПИРИГ,
Юлія ПРИЛЕПШЕВА, Ніколай РУСССВ (Республіка Молдова),
Ігор СРІБНЯК, Ірина ТЮРМЕНКО, Ярослав ФАЙЗУЛІН,
Анатолій ХРОМОВ, Олексій ЯСЬ

Редакція не завжди поділяє точку зору авторів публікацій
та не несе відповідальності
за достовірність наведених ними даних

Вебсайт журналу «Архіви України»:
<http://au.archives.gov.ua>

«Архіви України», № 3, 2022. Науково-практичний журнал.
Видається з 1947 р.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації:
КВ 23646-13486 ПР від 17.12.2018 р.

Журнал «Архіви України» включено до Переліку наукових
фахових видань України (категорія «Б»)
з історичних наук (спеціальність 032 – Історія та археологія)
і соціальних комунікацій (спеціальність 029 – Інформаційна,
бібліотечна та архівна справа)
(накази Міністерства освіти і науки України від 24 червня 2020 № 1188
та від 26 листопада 2020 р. № 1771)

ISSN 0320-9466 (Print)
ISSN 2708-9614 (Online)

© Державна архівна служба України, 2022

З М І С Т

Подія

До 31-ї річниці Незалежності України

Візуальні образи незалежності України	7
---	---

Статті та повідомлення

<i>Ємельянова Т.</i> Погляд на ранню історію аудіовізуального архівування в Україні	15
<i>Палієнко М., Срібняк І.</i> Вячеслав Прокопович у боротьбі за українську державність та національну ідею: штрихи до портрета політичного діяча і науковця	32

Огляди джерел і документальні нариси

<i>Петришак Б.</i> Пожежа Львова 1527 року: велика втрата чи великий ренесанс?	79
<i>Кіржаєв С.</i> До іконографії академіка В. Вернадського (з історії пошуків фотопортрета, зробленого В. Совинським)	92
<i>Власенко С.</i> Архівні документи як джерело наукових досліджень у сфері національної пам'яті українського народу: з історії партизанського руху опору в Криму періоду Другої світової війни	100

Публікація архівних документів

<i>Смерека Б.</i> На місці Жовкви та її околиць: документи до історії маєтності Висоцьких-Жолкевських у львівській землі в XV–XVI століттях (частина 1)	119
<i>Бойко Ю.</i> Документи Вінницької повітової гімназії як джерело з вивчення русифікації середньої шкільної освіти в Правобережній Україні (перша половина XIX ст.)	138

Особистості

<i>Любарська Л.</i> «Казка» Олега Ольжича (до 115-річчя від дня народження поета)	162
---	-----

CONTENTS

Event

31th Anniversary of Ukraine's Independence

Visual Images of Ukraine's Independence	7
---	---

Articles and Notices

<i>Yemelianova T.</i> A View on the Early History of Audiovisual Archiving in Ukraine	15
<i>Paliienko M., Sribnyak I.</i> Viacheslav Prokopovych in the Struggle for Ukrainian Statehood and the National Idea: Touches to the Portrait of a Political Figure and Scientist	32

Sources Reviews and Documentary Essays

<i>Petryshak B.</i> The Lviv Fire of 1527: a Great Loss or a Great Renaissance? ..	79
<i>Kirzhayev S.</i> To Academician V. Vernadsky's Iconography (a Story of the Search for a Photo Portrait Made by V. Sovinsky)	92
<i>Vlasenko S.</i> Archival Documents as a Source for Scientific Research in the Field of the Ukrainians' National Memory Restoration: on the History of the Partisan Resistance Movement in the Crimea during World War II	100

Publication of Archival Records

<i>Smereka B.</i> On the Place of Zhovkva and its Surroundings: the Documents on the History of the Estate of Wysocki & Żółkiewski Families in Lviv Land in the 15th–16th Centuries (Part 1)	119
<i>Boiko Y.</i> Documents of the Vinnytsya County Gymnasium as a Source for Study of Russification of Secondary School Education in Right Bank Ukraine (First Half of the 19th Century)	138

Personalities

<i>Lyubarska I.</i> «Tale» by Oleh Olzhych (to the 115th Anniversary of the Poet's Birthday)	162
--	-----

DOI 10.47315/archives2022.332.138

УДК 930.253:[94:373](477.44-25)«1832/1846»

Юрій Бойко

кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України та філософії,
Вінницький національний аграрний університет
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2948-9180>

ДОКУМЕНТИ ВІННИЦЬКОЇ ПОВІТОВОЇ ГІМНАЗІЇ ЯК ДЖЕРЕЛО З ВИВЧЕННЯ РУСИФІКАЦІЇ СЕРЕДНЬОЇ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ В ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ (перша половина XIX ст.)

Анотація. Мета роботи – ввести в науковий обіг архівні документи, що розкривають механізми початку русифікації середньої шкільної освіти в Правобережній Україні після поразки Першого польського повстання 1830 р. на прикладах із життя Вінницької повітової гімназії, що функціонувала у 1832–1846 рр. **Методологія дослідження** полягає у системному підході з використанням елементів документознавчого, структурного, порівняльно-історичного аналізу архівних і друкованих джерел. **Наукова новизна дослідження** визначається, перш за все, публікацією архівних документів, що релевантно розкривають процес підготовки деяких нормативних актів Російської імперії щодо ліквідації польської і поширення на Київську, Волинську й Подільську губернії менш досконалої на той час російської системи середньої освіти, встановлення гнітючої атмосфери таємного політичного стеження за учнями та їхніми батьками. Особливий інтерес викликає реакція освітянського керівництва вищого рівня на події у Малопольщі та Галичині в лютому-березні 1846 р. На цьому фоні цікавим документальним прикладом своєрідного станового лібералізму є фактична вимога з боку генерал-губернатора до директора гімназії, передана в офіційному порядку через попечителя Київського навчального округу, відновити у ній виключеного за напис на дошці революційного гасла «Vive la liberté» учня 5-го класу Юзефа Ролле. **Висновки.** Кожен з опублікованих архівних документів є важливим свідченням епохи, передає її неповторні особливості, а усі разом допомагають краще зрозуміти непрості умови, в яких народжувалася інтелектуальна еліта нової української нації. **Перспектива подальших досліджень** полягає в науковому опрацюванні та публікації інших документів з історії розвитку освітянської справи в Правобережній Україні XIX ст. із багатих фондів Державного архіву Вінницької області*.

Ключові слова: освіта; Правобережна Україна; Подільська губернія; гімназія; Вінниця; документи; Державний архів Вінницької області.

* Автор висловлює щире подяку директору Державного архіву Вінницької області Ю. Легуну, співробітникам І. Гуменюку, В. Франчуку за консультування під час роботи з історичними документами.

© Ю. Бойко, 2022

За даними П'ятої народної ревізії 1795–1796 рр. на Поділлі, де знаходиться старовинне місто Вінниця, проживали 580 396 осіб чоловічої статі (приблизно 1 180 тис. усього населення), поміж них 8,9% становила шляхта, 1,4% – духовенство, 5,9% – купці, ремісники та міщани, 83,8% – селяни¹. Через півстоліття населення Подільської губернії складало приблизно 1 530 тис. осіб, у т. ч. 1,7% дворян, 1,2% духовенства, 13,6% міських обивателів, 83,2% селян. У конфесійному відношенні чільне місце належало православним (73,5%), друге – католикам (14,8%), третє – іудеям (11,7%)². За матеріалами Восьмої ревізії 1836–1838 рр., окрім українців на Поділлі проживали 150 485 (9,7%) євреїв, 100 тис. (6,5%) поляків, загалом 259 300 (16,8%) представників 6 великих і малих етнічних груп. Більш точні дані про етнічний склад населення були оприлюднені після завершення Десятої ревізії 1857–1858 рр.: серед 1 748 470 мешканців Поділля 71,9% були українцями, 12,7% – поляками, 11,4% – євреями, 2,4% – молдованами, 0,9% – росіянами, 0,6% – білорусами, 0,1% – німцями³.

У перші роки перебування Поділля в складі Російської імперії тут залишилося немало навчальних закладів від Речі Посполитої. Серед світських – Барське, Вінницьке, Кам'янець-Подільське, Немирівське училища. З 1795 р. у них було запроваджено викладання російської мови. Після створення 18 травня 1803 р. Віленського навчального округу, до нього увійшли й навчальні заклади Поділля: Вінницьке училище у ранзі гімназії, Барське училище з 6 класів, Немирівське з 4 класів, Кам'янецьке.

1 вересня 1813 р. Вінницьке училище було перетворено на Подільську губернську гімназію. Штат її складався з директора, 5-ти старших вчителів, один з яких був також інспектором, 2-х молодших вчителів і 3-х вчителів мов – російської, французької й німецької, вчителя малювання і вчителя римо-католицького Катехізису. Лише у 1822 р. до штату ввели православного вчителя Закону Божого, після чого набір навчальних предметів став таким: Закон Божий, математика, логіка, зоологія, ботаніка, мінералогія, хімія і фізика, право народне й римське право, мови: польська, латинська, давньогрецька, російська, німецька,

¹ Крикун М. Соціальна структура населення Правобережної України наприкінці XVII століття (за П'ятою ревізією) // Статті і матеріали. Львів [б. в.], 2012. С. 584.

² Бойко Ю. М., Левчук К. І. Лісостепова Україна напередодні великих реформ 19 століття: Населення, суспільство, освіта у дзеркалі статистики / за ред. Ю. М. Бойка. Вінниця: ТВОРИ, 2022. Табл. 2.2.1.

³ Кеппен П. И. Об этнографической карте Европейской России Петра Кеппена, изданной Императорским Русским Географическим Обществом. СПб.: Тип. Имп. Акад. наук. 1852. С. 38; Риттих А. Ф. Атлас народонаселения Западно-русского края по исповеданиям. Изд. 2-е, испр. и доп. СПб.: В тип. В. Веллинга, 1864. Карта «Подольская губерния» с табл.

французька; малювання, чистописання. Кількість учнів становила майже 600 чоловік. У 1832 р. цю гімназію було переведено до губернського центру міста Кам'янця-Подільського. У Вінниці натомість було відкрито іншу гімназію повітового рівня, що проіснувала 15 років⁴. Крім цих двох гімназій в губернії від 1838 р. запрацювала ще одна в містечку Немирові.

Вивчення історії освіти в Україні та її регіонах, зокрема Правобережжя Дніпра і на Поділлі, має давні традиції. Зусиллями кількох поколінь дослідників розроблено періодизацію становлення і розвитку мережі освітніх закладів, принципів її фінансування та управління, змісту і спрямованості навчального процесу, соціального, етнічного, конфесійного складу його учасників – вчителів і учнів, чиновників-адміністраторів⁵. Важливу інформацію містять результати спеціального аналізу діловодної документації архівного фонду Управління Київського навчального округу та пов'язаних із ним циркулярних розпоряджень міністра народної освіти, здійсненого званою архівознавицею, археографинею В. Шандрою⁶. Особливої уваги серед багатьох студій, на наш погляд, заслуговує праця учениці В. Шандри – талановитої дослідниці з Волині О. Прищепи⁷. Перш за все імпонує її намагання перейти від застиглих методологічних канонів на засади «нової культурної історії», для якої, на думку фахівчині, бажаним є дослідження соціокультурних процесів і комунікацій на мікроісторичному рівні⁸. Іншими словами,

⁴ Военно-статистическое обозрение Российской Империи. Подольская губерния. Т. 10. Ч. 2. СПб.: В тип. Департамента Генерального Штаба, 1849. С. 146–148.

⁵ Див., напр.: *Сірополко С. О.* Історія освіти в Україні. 2-е вид. Львів: Афіша, 2001. 912 с.; *Медвідь Л. А.* Історія національної освіти і педагогічної думки в Україні. Київ: Вікар, 2003. 226 с.; *Милько В. І.* Система управління гімназійною освітою в Російській імперії (на прикладі українських міст ХІХ – початку ХХ ст.) // *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.* 2015. Вип. 24. С. 175–195; *Його ж.* Повітові училища України : мережа, фінансування, система управління (1804–1849 рр.) // *Український історичний збірник.* 2015. Вип. 18. С. 148–163; *Сесак І. В.* Навчальні заклади на Поділлі наприкінці ХVІІІ – першій третині ХІХ ст. // *Освіта, наука і культура на Поділлі.* 2011. Т. 18. С. 3–15; *Боднар А. М.* Історіографія та джерельна база огляду освітніх закладів на Поділлі наприкінці ХVІІІ – п.п. ХІХ ст. // *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки.* 2011. Вип. 4. С. 40–49; *Богатчук С. С.* Розвиток освіти Подільського краю в першій половині ХІХ ст. // *Гілея.* 2007. 12(127). С. 19–22 та ін.

⁶ *Шандра В. С.* До історії створення та діяльності Київського учбового округу в 30 – 60 рр. ХІХ ст. // *Історико-географічні дослідження в Україні:* зб. наук. праць. Київ: Наукова думка, 1988. С. 51–52.

⁷ *Прищепка О. П.* «Місця зустрічі»: культурне довкілля міст Правобережної України (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.) : монографія. Рівне: М. Дятлик, 2019. 688 с.

⁸ Там само. С. 28.

гідними уваги істориків мають бути не тільки загальні тенденції розвитку, але й те, яким чином вони реалізовували себе через діяльність конкретних людей, впливали на їхню долю, світогляд, взаємини. Важливими для теми нашої роботи є наскрізні спостереження О. Прищепи за мультикультурним характером міського середовища українського Правобережжя, своєрідною інтровертністю основних етнічних груп населення, розділеного і за конфесійними ознаками. Середня й вища освіта в Подільській, Волинській, менше Київській губерніях була становою справою місцевої польської шляхти. Розгортання її перебудови на російський лад, перетворення на оплот поступової русифікації краю⁹ супроводжувалося декласацією значної частини дрібної й середньої шляхти після поразки Першого 1830 р. і Другого 1863 р. польських повстань, переведення решти до стану російського дворянства. Додамо, що ці заходи супроводжувалися фізичним витісненням поляків із Правобережжя, що стало особливо помітним за даними перепису 1897 р.¹⁰

Розділяючи основні методологічні засади прибічників «нової історії» у цілому¹¹, вважаємо головною метою цієї публікації розширення джерелознавчої бази вивчення історії освіти в Україні 30-х – 40-х років XIX ст. завдяки введенню до наукового обліку частини пов'язаних між собою ділових документів з архівного фонду Вінницької повітової гімназії 1832–1846 рр., об'єднаних у кілька справ, що зберігаються у Державному архіві Вінницької області. Сподіваємося, це стане у нагоді тим із наших колег, хто у своїй дослідницькій практиці не цурається користуватися збільшувальним склом «мікроісторії» для кращого розуміння сутності культурно-історичних макропроцесів.

Головний зміст та археографічні особливості публікованих документів такі:

1. *«Справа про відкриття Вінницької гімназії з 6 грудня 1832 року, про призначених до неї чиновників та ін.»* (Ф. Д-14. Оп. 2. Спр. 163)¹². До неї ввійшли 2 одиниці зберігання, а саме:

Документ № 1. – Копія циркулярного листа Ради імператорського Харківського університету від 13 жовтня 1832 р. стосовно реорганізації системи середніх освітніх закладів у губерніях Правобережної Украї-

⁹ Там само. С. 24–25.

¹⁰ Бойко Ю. М. Моделювання етнічної ситуації в Правобережній Україні другої половини XIX століття // Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету ім. Івана Франка. 2022. Вип. 52. Т. 1. С. 20, табл. 1, рис. 1.

¹¹ Ретина Л. П. Теоретические новации в современной историографии // Харківський історіографічний збірник. 2010. Вип. 10. С. 10–34.

¹² Відповідні посилання наведені далі у тексті під документами.

ни, зокрема Подільській, перенесення губернської гімназії з Вінниці до м. Кам'янця-Подільського і заснування на її матеріальній базі нової Вінницької гімназії повітового рівня. У цьому ж листі повідомляється про зміни у складі навчальних предметів і матеріальне заохочення для російських вчителів, які спрямовуються на роботу в гімназіях й училищах Правобережжя, новий штат гімназій та повітових дворянських училищ, розміри жалування для їхніх співробітників, джерела фінансування. Документ складено на 8-ми аркушах цупкого паперу білого кольору чітким каліграфічним почерком. У деяких місцях скорописом чорнилами іншого кольору та олівцем зроблені примітки і позначки адресата.

Документ № 2. – Програма на відкриття гімназії в місті Вінниці 6 грудня 1832 р. – унікальний зразок офіційно затвердженого сценарію урочистого заходу в державному середньому навчальному закладі Російської імперії часів правління Ніколая I. Написано на 2-х аркушах цупкого паперу сіруватого кольору чітким каліграфічним почерком із нечисленними виправленнями скорописом чорнилами чорного кольору.

2. Справа «*Секретні папери Вінницької гімназії 1835-го і 1837-го років*» (Ф. Д-14. Оп. 2. Спр. 436) складається з 4-х одиниць зберігання, що розкривають перед нами той бік роботи адміністрації середнього навчального закладу, який не прийнято було афішувати перед широкою публікою, а саме політичного нагляду за благонадійністю учнів та їхніх батьків.

Документ № 3. – Циркулярний секретний лист попечителя Київського навчального округу від 18 квітня 1835 р., в якому приписано директору гімназії доносити про благонадійність та здібності тих випускників, які могли б виявити бажання вступити до Університету Св. Володимира і про тих, котрі «за своїми відмінними здібностями могли б стати особливо корисними». Документ складено на офіційному бланку Київського навчального округу чітким каліграфічним почерком з одного боку аркуша. Зверху – напис скорописом чорними чорнилами про одержання і секретність документа.

Документ № 4. – Циркулярний секретний лист попечителя Київського навчального округу від 29 травня 1837 р. директору гімназії, у якому повідомляється про міркування імператора щодо моральної складової діяльності керівника навчального закладу, настільки «дорогоцінне», що з духом і змістом його повинні звірятися всі керівники освітніх закладів. Документ складено на офіційному бланку на 2-х аркушах (3-х сторінках) чітким каліграфічним почерком. Папір – білого кольору, цупкий. Зверху першої сторінки скорописом чорнилами чорного кольору позначено одержання і секретний характер документа.

Документ № 5. – Секретний циркулярний лист від 27 серпня 1837 р. попечителя Київського навчального округу директору гімназії про найвищійше веління не відпускати додому на канікули учнів «неблагонадійної поведінки та сумнівного способу мислення». Пропонується посилити таємний нагляд за учнями та їхніми батьками, доносити про результати у встановлені терміни за встановленою формою. Документ складено на офіційному бланку на 6-ти аркушах цупкого паперу білого кольору. На першій сторінці зверху скорописом чорнилами чорного кольору зроблено напис про секретність документа.

Документ № 6. – Секретний лист попечителя Київського навчального округу від 1 вересня 1837 р. директору гімназії щодо несхвальної поведінки вчительки-іноземки, яку не слід допускати до виховання юнацтва. Документ складено на офіційному бланку чітким каліграфічним почерком. Зверху сторінки – скорописне позначення про одержання документа.

3. Справа «Секретні папери Вінницької гімназії за 1846 рік» (Ф. Д-14. Оп. 2. Спр. 445) складається з 5-ти од. зб., що охоплюють період березня-грудня 1846 р. 4 документи заслуговують нашої уваги.

Документ № 7. – Секретний лист на бланку попечителя Київського навчального округу від 2 березня 1846 р. із приводу заворушень у сусідній Галичині та переліком запобіжних заходів щодо недопущення впливу цих подій на шкільне юнацтво. Написано чітким канцелярським почерком на 3-х аркушах з обох боків, папір – білий високоякісний, зверху першої сторінки – приписка від руки чорними чорнилами про одержання.

Документ № 8. – Секретний лист попечителя Київського навчального округу від 9 березня 1846 р. директору гімназії з інформацією про розпорядження Міністра народної освіти у зв'язку з заворушеннями у Кракові та Галичині посилити нагляд за дисципліною серед учнів. Документ складено на офіційному бланку навчального округу, з обох боків, папір – білий якісний, почерк – чіткий канцелярський. Зверху на першій сторінці – напис скорописом чорними чорнилами про одержання.

Документ № 9. – Лист управителя канцелярії округу на офіційному бланку попечителя Київського навчального округу від 5 квітня 1846 р. директору гімназії стосовно того, яким чином слід пришвидшити проходження конвертів із секретною інформацією на ім'я попечителя через Київську поштову контору. Викладено чітким каліграфічним почерком. На першій сторінці – 2 приписки скорописом, здійснені різними особами: одна – на широкому лівому полі під вихідними даними бланку «до відома», інша – зверху аркуша скорописом чорними чорнилами про одержання.

Документ № 10. – Секретний лист попечителя Київського навчального округу директору гімназії від 20 грудня 1846 р. стосовно зухвалої

витівки учня 5-го класу Ролле¹³. Пан попечитель, посилаючись і на думку генерал-губернатора, натякає директору про недоцільність зайвого акцентування уваги сторонніх на вчинку школяра. Документ складено на офіційному бланку з обох боків аркуша. Почерк – чіткий, розбірливий, не схожий на канцелярський. У верхній частині скорописом чорними чорнилами – відмітка про одержання.

Вважаємо за доцільне супроводити текст останнього документа фрагментом зі спогадів про означену подію одного з її очевидців – Михайла Корнійовича Чалого (1816–1907), відомого українського педагога і громадського діяча, першого біографа Тараса Шевченка, на той час – учителя російської словесності Вінницької повітової гімназії: «Попередню освіту він [Ролле] одержав у гімназії Немирівській і був у числі [моїх] найулюбленіших учнів: я його чудово пам'ятаю як обдарованого хлопчика, а подібних вихованців директор Зимівський терпіти не міг, і тому Ролле, дійшовши до 5 класу, повинен був перебраться до Вінницької гімназії, але й тут йому не поталанило. Вчитель [французької мови] Грас, увійшовши одного разу до класу, побачив на дошці великими літерами написану фразу «Vive la liberté». Не кажучи ні слова, він повернувся назад і доповів директору, що в гімназії готується революція. Винуватцем цих пустощів виявився Ролле, але директор сприйняв це не як пустощі, а як політичний злочин¹⁴ і, заточивши революціонера до карцеру, доніс Бібікову, котрий, однак, не надав особливого значення школярському вибрику учня і до двотижневого заточення у карцері звелів додати ще два тижні¹⁵. На тому справа й скінчилася»¹⁶.

Як бачимо, відібрані для цієї публікації архівні документи об'єднують важлива спільна риса – зміна ідеологічної парадигми в освітянському просторі Правобережної України після 1830 р. під жорстким тиском

¹³ Ролле (Rolle) Юзеф-Антоній Аполінарій (псевд. – Д-р Антоній І; 1829–1894) – польський історик, письменник, за фахом – лікар.

¹⁴ Беручи до уваги зміст секретних документів № 7, 8, 9, про які не міг знати вчитель М. Чалий, ми розуміємо напружену реакцію пана директора навчального закладу на забавки вундеркінда Ролле.

¹⁵ Як видно з документа № 10, насправді було дещо інакше і нещасного пустуна Ролле місяць у карцері ніхто тримати не збирався. Схоже, що генерал-губернатору Д. Г. Бібікову та попечителю округу О. С. Траскіну зовсім ні до чого був зайвий розголос про неповнолітнього поляка-«революціонера» з повітової гімназії і вони «натисли» спільним авторитетом на занадто похливого провінційного чиновника. Але справу так не полишили, і в середині 1847 р. гімназія разом з усіма учнями та вчителями опинилася у містечку Біла Церква Канівського повіту більш спокійної Київської губернії. Її директором у 1861–1869 рр. став сам М. К. Чалий.

¹⁶ Цит. за: Воспоминания М. К. Чалого // Киевская старина. 1894. № 12(47). С. 338–339.

бюрократичної машини Російської імперії, що показано через повсякденне життя та клопоти Вінницької повітової гімназії 30-х – 40-х років XIX ст. Крок за кроком, із року в рік посилюється гоніння на вільнодумство, насаджується підозрілість, доносництво, чиношанування, принижується гідність вчителів, учнів та їхніх батьків, без огляду на те, що більшість із них були дворянами. Сама гімназія, як і вся система освіти, перетворюється на форпост культурної русифікації та деполонізації краю з метою запобігти поширенню польського, а згодом й українського національно-визвольних рухів на теренах Правобережної України.

Документи подаються в перекладі автора публікації українською мовою з максимально можливим збереженням оригінального канцелярського стилю та офіційної термінології першої половини XIX ст., як це передбачено чинними нормативами передачі тексту і перекладу іншомовних документів¹⁷.

Документ № 1

1832 р., жовтня 13. – Циркулярний лист № 598 Ради імператорського Харківського університету директору училищ Подільської губернії Телешову Ф. Я. стосовно реорганізації системи середніх освітніх закладів у губерніях Правобережної України, у т. ч. у Подільській

Його екселенція п[ан] попечитель Харківського навчального округу¹ в поданні 7 жовтня повідомив Раді розпорядження, що надійшли у наслідок найвищого його імператорської величності веління щодо нового облаштування навчальних закладів у Подільській губернії; вони полягають в наступному.

I.

Государеві імператору благовгодно було вказати його світлості² вимагати від генерал-губернатора Київського, Волинського та Подільського³ його думки відносно пропозиції його екселенції п[ана] попечителя відносно визначених його екселенцією місць для заснування училищ. Думка п[ана] генерал-губернатора відрізнялася від пропозиції п[ана] попечителя, між

¹⁷ Себта Т. М. Методичні рекомендації до видання іншомовних писемних джерел XIX – початку XXI ст. / НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ: [б. в.], 2008. С. 24–28.

* * *

¹ Філатєв Володимир Іванович (1778–1842) – попечитель Харківського навчального округу у 1830–1834 рр. Дійсний статський радник, титулувався «ваша екселенція».

² Йдеться про Міністра народної освіти князя Лівена Карла Андрійовича (1767 – 1844), Міністр з 25.04.1828 р. до 18.03.1833 р.

³ Левашов Василь Васильович (1783–1848), у 1832–1835 рр. – Київський військовий та Подільський і Волинський генерал-губернатор, у майбутньому – голова Державної ради і Комітету міністрів.

іншим, лише стосовно кількості повітових училищ, які передбачалося відкрити у кожному місті, якщо виникне [така] можливість з огляду на тамтешні обставини. Проте цій помір [інших] його пропозицій заважає, з одного боку, брак доходів від загального посезуїтського капіталу, за рахунок якого утримуються навчальні заклади Волинської та Подільської губерній, а витрати на збільшення кількості училищ в Київській [губернії] мали б лягти на Державне казначейство; а з іншого [боку] – загальний брак російських вчителів, якими слід забезпечити означені навчальні заклади⁴.

Про це його світлість мав щастя доповідати государеві імператору; його імператорська величність, побачивши з цієї найпідданішої його світлості доповіді причини, що є на заваді повному запровадженню пропозиції п[ана] генерал-губернатора, найвище звеліти його світлості зволив, щоб наперед визначений устрій училищ приведений був до виконання на підставі його світлості думки.

Думка його світлості з цього приводу була такою:

По Подільській губернії⁵

1. Внаслідок найвищої волі, губернську гімназію перевести з Вінниці у Кам'янець-Подільський, скасувавши Кам'янецьке училище з тієї причини, що у гімназії два нижчих класи становлять предмети повітового училища.

2. У Вінниці заснувати другу гімназію, оскільки губернське місто Кам'янець на краю губернії, а Вінниця більше в осередді [її] перебуває.

По цьому усі інші бувші у цій губернії училища, утримувані як урядом, так і ченцями, скасувати.

Оскільки в Подільській губернії визначається мати лише дві гімназії, то створення там у майбутньому нових повітових училищ відкласти до [більш слушного] часу, а засновувати їх по мірі можливих доходів від загального едукативного фондуша.

3. За Статутом навчальних закладів бувшого Віленського навчального округу, до якого училища волинські та подільські належали раніше, предмети навчання в гімназіях та повітових училищах незрівнянно перевершують належні в російських цього роду закладах, перевага ж особливо в повітових училищах така, що учні поступали з них не в гімназії, а безпосередньо до університету.

Невідповідність тут очевидна, оскільки, якщо в повітових училищах навчають тим самим, або майже тим самим предметам, що і в гімназіях, то ці останні стають непотрібними і навпаки, а звідси государеві імператору благозавгодно було найвище зволити [підтримати] пропозицію п[ана] попечителя, щоби в гімназіях і повітових училищах означених двох губерній введені були предмети навчання за Статутом російських навчаль-

⁴ Тут і далі у тексті частини речень, що містять згадки про російських вчителів, взяті у дужки олівцем. Скоріш за все, це зроблено новопризначеним директором гімназії Г. М. Фовіцьким у процесі підготовки до оголошення змісту документа на урочистому святі на честь відкриття закладу 6 грудня 1832 р. (див. далі Програму заходу).

⁵ Підкреслено відправником.

них закладів 1828 р.⁶, але з тим, щоб серед предметів навчання не було польської мови, якій учні можуть навчатися власним коштом, якщо забажають.

4. Більше того, його світлість удостоївся одержати найвище благовоління повітові училища утворити подібно до Білоруського округу, тобто двох родів, одні для дворян, інші для жителів інших станів. У перших, крім предметів за Статутом 1828 року, викладати Закон Божий римо-католицького віросповідання та мову латинську, а в останніх не викладати ці предмети як непотрібні для тамтешніх мешканців нижчого стану, сповідуючих віру православну, або належних до греко-уніатського обряду. Проте цього роду училища засновувати на розсуд попечителя навчального округу та з огляду на стан фондушевого капіталу.

5. Жалування у гімназіях та повітових училищах цих двох губерній, Подільської та Волинської, залишити таким як є, по-перше, тому що воно визначене вже з давніх часів і, по-друге, щоб тим залучити туди російських вчителів із належними здібностями. Пропозиція ця удостоїлася найвищого схвалення.

Його світлість приєднав до цього його екселенції п[ану] попечителю копії з проєкту штату для гімназій і повітових училищ у Волинській та Подільській губерніях.

II.

Про чернечі [монастирські] повітові училища

Государ імператор найвище веліти зволив чернечі повітові училища в усіх трьох губерніях (Київській, Подільській, Волинській) і таку ж гімназію у Меджибожі скасувати зовсім, про що його світлість повідомив Міністру внутрішніх справ та генерал-губернатору Левашову.

III.

Про парафіяльні училища

З пропозиції п[ана] Міністра народної освіти його екселенції п[ану] попечителю відомо вже, що усі парафіяльні училища в трьох губерніях (Київській, Волинській, Подільській), утримувані римо-католицьким та уніатським білим і чорним духовенством та поміщиками, скасовані у наслідок найвищого веління.

У всепідданішій п[ана] Міністра народної освіти доповіді його світлість просив найвищого дозволу замість названих училищ у Волинській та Подільській губерніях завести з часом і виключно для викладання російської граматики, російського Катехізису й арифметики при церквах греко-російського віросповідання [училища], віддавши їх під нагляд парафіяльних священників, оскільки цим тільки засобом можна буде тамтешній нижчий клас народу корінного російського відторгнути з рук духовенства західної церкви. Оскільки і на цю пропозицію надійшов найвищий дозвіл, то п[ан] Міністр народної освіти увійде з цього приводу у зносини з ким належить [за інстанцією].

⁶ Устав гимназий и училищ уездных и приходских, состоящих в ведомстве университетов Санктпетербургского, Московского, Казанского, Харьковского. СПб: Тип. департамента народного просвещения, 1829. С. 21–115.

Рада Університету, даючи Вам знати про вище викладені найвище затвержені пропозиції стосовно облаштування навчальних закладів Подільської губернії, додає також до відома і копію штату для гімназій і повітових училищ Подільської та Волинської губерній.

**Штат гімназіям
Волинської та Подільської губерній**

	Кількість людей	Жалування сріблом	
		одному	усім
Директор	1	—»—	800
Інспектор	1	—»—	400
Старших вчителів у відповідності до статуту російських навчальних закладів 1828 року	6	400	2400
Законовчитель грецького віросповідання	1		400
Римо-католицького	1		400
Молодших вчителів	3	300	900
1. Російської граматики			
2. Німецької мови			
3. Французької мови			
Вчитель малювання, чистописання і креслення	1	—»—	300
На бібліотеку та зібрання інструментів	—	—	?40
На утримання будинку, служителів та інші видатки	—»—	—»—	680
Разом	14	—»—	6020
Потрібні кошти на двох канцелярських служителів, одного вищого, а іншого нижчого розряду, на нагороди учням, на роз'їзди директору та на канцелярські припаси використовуються з 1000 рублів сріблом, щорічно спрямовуваних до кожної гімназії на надзвичайні по училищах кожної губернії витрати			

**Штат повітовим училищам
Волинської та Подільської губерній
(для дворян)**

	Кількість людей	Жалування сріблом	
		одному	усім
Наглядач зі штатів кожного училища вчителів, йому додаткового жалування	—>—	—>—	80
Вчителів наук	3	300	900
1. Арифметики та географії			
2. Історії та географії			
3. Латинської мови			
Законовчитель греко-російського віросповідання, який викладає і російську мову	1	—>—	350
Законовчитель римо-католицького віросповідання	1	—>—	300
Вчитель малювання	1	—>—	100
На навчальні посібники та утримання будинку	—>—	—>—	400
Разом	6	—>—	2130
 Для нижчого стану			
Утворюються так само за виключенням учителя латинської мови 300 [рублів], законовчителя римо-католицького віросповідання 300 [рублів]			
Разом	—>—	—>—	1530
 Потрібні кошти на роз'їзди наглядача та на винагороди учням використовуються з 100 рублів сріблом, щорічно спрямовуваних до кожної дирекції училищ на надзвичайні видатки по училищах			

Держархів Вінницької обл. Ф. Д-14. Оп. 2. Спр. 163. Арк. 2–9. Копія.

⁷ Зверху над словом «географії» виправлено олівцем [гео]«метрії».

Документ № 2

1832 р., грудень 6. – Програма на урочисте відкриття гімназії в місті Вінниці

Найрадісніший день 6-го числа цього [року] грудня, з нагоди урочистостей високого тезоіменування всеавгустішого помазаника найблагодішого государя імператора Ніколая Павловича, найулюбленішого монарха нашого, визначений, за розпорядженням вищого училищного керівництва, на освячення урочистого відкриття Вінницької гімназії, чим і здійснюється до виконання найвища на те воля.

Урочисте з цього приводу зібрання у той день відбуватись має в приміщеннях гімназії після богослужіння і молебну, за встановленням у це свято творимого у Божих храмах, і почнеться перед полуднем об 11-й годині.

Після зібрання усіх до зали буде проспівано псалом «Днесь благодать Святого Духа нас собра», а потім відбудеться [дійство] у такому порядку:

- 1) Пристойний на цей випадок молебен з водосвяттю.
- 2) Зачитування надісланих від вищого керівництва приписів, що містять якнайвище веління про відкриття гімназії, так й інших із цього приводу розпоряджень.
- 3) Зачитування деяких статей з Статуту для училищ, найвище затверженого у 8-й день грудня 1828 року.
- 4) Склад гімназійного керівництва та вчителів.
- 5) Виголошення промов:
 - а) Директором.
 - б) Інспектором.
 - в) Вчителем Ягеллоном.
 - г) Законовчителем.
- 6) На закінчення проспівано буде <...>⁸ та виголошено многоліття⁹ про здоров'я та довгодення¹⁰ августішого покровителя вітчизняної просвіти.

[Начерк виступу директора до п. 2) Програми (?)]

На підставі найвищого його імператорської величності веління, оголошеного Міністром народної просвіти його світлістю паном генералом від інфантерії князем Лівеном попечителю імператорського Харківського університету і навчального округу пану дійсному статському раднику Філатьеву, відкривається знову гімназія у місті Вінниці. За розпорядженням вищого училищного керівництва, визначено відкрити ону цього 1832 року грудня 6-го числа, у сьогоднішній день найрадіснішої урочистості з нагоди високого тезоіменування благодішого самодержавнішого великого государя імператора Ніколая Павловича, самодержця всеросійського, найулюбленішого монарха нашого, що при дійсному урочистому нашому тут зібранні і приводиться на виконання оголошенням як найвисокішого його імператорської величності веління, так й інших приписів, розпоряджень і постанов з цього предмету,

⁸ Далі у тексті над закресленим ~~Царю Небесний~~ написано нерозбірливо почерком директора гімназії Г. М. Фовіцького іншу назву релігійного піснеспіву.

⁹ В оригіналі – «многолетие».

¹⁰ В оригіналі – «многодневие».

у тому порядку, в якому вони надходили на ім'я директорів училищ Подільської губернії та Вінницької гімназії.

Держархів Вінницької обл. Ф. Д-14. Оп. 2. Спр. 163. Арк. 10–12. Оригінал.

Документ № 3¹¹

1835 р., квітня 18. – Циркулярний секретний лист № 21 попечителя Київського навчального округу директору Вінницької гімназії з вказівкою надавати відомості про благонадійність і здібності тих випускників, які могли б виявити бажання вступити до Університету Св. Володимира

Пропоную Вашому високоблагородію при щорічному випуску учнів із 7-го класу гімназії зверх свідоцтв, що видаються на підставі існуючих постанов, доносити мені усі подробиці щодо здібностей, поведінки та способу мислення учнів, котрі випускаються, особливо тих, що могли б поступити до Університету св. Володимира і з них перш за все про тих, які могли б виявити бажання поступити до нього на казенний кошт. При цьому Ви не полишайте викласти і про тих учнів, які за своїми відмінними здібностями могли б стати особливо корисними.

Попечитель¹² (підпис)

Старший письмоводитель (підпис)

Держархів Вінницької обл. Ф. Д-14. Оп. 2. Спр. 436. Арк. 1–2. Оригінал.

Документ № 4¹³

1837 р., травня 29. – Циркулярний секретний лист № 27 попечителя Київського навчального округу директору Вінницької гімназії, у якому повідомляється про міркування імператора щодо моральної складової діяльності керівника навчального закладу

П[ан] Міністр народної освіти¹⁴ пропозицією від 11 цього [року] травня за № 600 повідомив мені, що при доведенні до відома його імператорської величності про деякі негаразди у керівництві одним із навчальних закладів, государ імператор зволив власноруч накреслити наступне: «Посада начальників навчальних закладів ніяк не може бути порівняна з іншими, у більшій частині інших [керівних] посад можна інколи допускати терпимість¹⁵ у спо-

¹¹ На початку листа чиновником канцелярії зроблено помітку: № 1. Одержано 27 квітня 1835. *Циркулярно Секретно.*

¹² Брадке Єгор Федорович (1796 – 1862) – попечитель Київського навчального округу (1832–1844). Безпосередньо займався переміщенням до Києва Кременецького ліцею і організацією на його основі Університету св. Володимира.

¹³ На початку листа чиновником канцелярії зроблено помітку: № 2. Одержано 8 червня 1837. *Циркулярно Секретно.*

¹⁴ Уваров Сергій Семенович, граф (1786 – 1855) – російський державний діяч, Міністр народної освіти (1833–1849), почесний член (1811) і президент (1818–1855) Російської академії наук.

¹⁵ Підкреслено адресатом.

діванні виправлення від [набуття] навичку, в навчальних же закладах це ніяк не можливо, оскільки недоліки начальника постійно обертаються на шкоду виховуваним, то усяке зволікання в призначенні гідного начальника тягне за собою згубні наслідки для дітей, за яких ми повинні відповідати батькам». До цього його ексценція додав, що вважаючи за обов'язок конфіденційно повідомити мені це і сильне, і міцне викладення правила, в істинності якого ми усі, безумовно, переконані, але від суворого дотримання якого ми інколи відхиляємося або з причини зайвої поблажливості, або з інших обставин, що можуть затьмарювати тимчасово і користь, і вимоги служби, він, п[ан] Міністр, повністю впевнений, що прийнявши з благоговінням до керівництва цей дорогий вислів августішого монарха, усі начальники за відомством міністерства народної освіти, звіряючись з духом і змістом оною, вірніше досягати будуть цілей спільних зусиль наших.

Про таку пропозицію мені [від] Міністра народної освіти я маю честь повідомити Вашому високоблагородію до особистого Вашого відома та керівництва.

Попечитель (підпис)

Старший письменоводитель (підпис)

Держархів Вінницької обл. Ф. Д-14. Оп. 2. Спр. 436. Арк. 3–4. Оригінал.

Документ № 5¹⁶

1837 р., серпня 27. – Циркулярний секретний лист № 50 попечителя Київського навчального округу директору Вінницької гімназії про заборону відпускати додому на канікули учнів «неблагонадійної поведінки та сумнівного способу мислення», або якщо їхні батьки чи родичі відомі як неблагонадійні

Від 20-го цього [року] серпня за № 3525-м оголошено Вашому високоблагородію найвище веління, щоб учнів неблагонадійної поведінки та сумнівного способу мислення у домашні відпустки не звільняти.

На доповнення цьому маю честь повідомити Вашому високоблагородію, що государ імператор найвище звелів, аби ті з учнів, яких батьки та родичі за достовірними повідомленнями, що надходять, виявляться неблагонадійного способу мислення, або котрі одержують вдома відверто шкідливі спрямування, так само у домашні відпустки звільнювані не були.

У наслідок такого найвищого веління пропоную Вашому високоблагородію до точного і безумовного виконання:

1. Мати неослабне спостереження за учнями довіреної Вам дирекції та, дізнавшись про таких, котрі або сумнівної поведінки, або висловлюванням хибного способу думок звертають на своїх батьків підозру [щодо] неправильного їхнього домашнього виховання¹⁷, збирати з-під руки [таємно] відомості

¹⁶ На початку листа чиновником канцелярії зроблено помітку: № 7. Секретно Циркулярно.

¹⁷ В оригіналі – «образования».

про таких [учнів] батьків і родичів, не входячи у які-небудь офіційні зносини і тримаючи цей даний Вам припис у повній¹⁸ таємниці.

2. Раз на рік до 1-го травня Ви зобов'язані надавати мені список вихованців усієї дирекції, котрих батьки або родичі визнаються Вами неблагонадійного способу мислення, за доданою формою літ. «А» та чекати подальшого мого розпорядження. Тим же з них, котрі не відпущені Вами на підставі припису від 20-го серпня за власною їх неблагонадійністю, Ви зобов'язані надати мені список до 1-го липня за формою літ. «В».

3. Одержаний Вами, згаданий у 2-му пункті, перед літніми вакаціями дозвіл мій¹⁹ повинно вже прийняти до керівництва при відпуску учнів на весь рік; якщо ж Ви визнаєте за потрібне яку-небудь зміну чи доповнення, то зобов'язані увійти [з цим] в особливе до мене подання.

4. У цьому році подання списків за формою літ. «А» та «В» призначається до 1 листопада.

Попечитель (нідпис)

Старший письмоводитель (нідпис)

Форма літер. «А»

Список

учнів дирекції №№ гімназії, котрі не можуть бути звільнені у відпустки через неблагонадійність тих осіб, до яких [вони] бажають бути відпущеними

Імена та прізвища учнів	Скільки років в училищі знаходиться	Якого віку	У якому класі	Якого віросповідання	Звання ²⁰ , імена та прізвища батьків та вік, де проживають: губернія, повіт, поселення	До батьків чи інших осіб, до кого не відпускаються та за якими саме причинами
Учні гімназії NN..... Учні NN училища NN..... і т.п.						Пояснюючи у подробицях обставини, за якими ті особи вважаються неблагонадійними

Управитель канцелярії (нідпис)

Столоначальник (нідпис)

¹⁸ Підкреслено укладачем документа.

¹⁹ Укладачем документа допущено неточність, оскільки у п. 2 про такий дозвіл згадка відсутня.

²⁰ Соціально-становна приналежність.

Форма літер. «В»

**Список
учнів дирекції №№ гімназії, котрі не звільняються
у відпустки через їхню неблагонадійність**

Імена та прізвища учнів	Скільки років в училищі знаходиться в училищі	Якого віку	У якому класі	Якого віросповідання	Звання, імена та прізвища батьків та вік, де проживають: губернія, повіт, поселення	Причина, за якою учень не звільнений [у відпустку]
Учні гімназії NN..... Учні NN училища NN..... і т.п.						Пояснюючи у подробицях, чому він вважається неблагонадійним

Управитель канцелярії (підпис)
Столоначальник (підпис)

Держархів Вінницької обл. Ф. Д-14. Оп. 2. Спр. 436. Арк. 5–8. Оригінал.

Документ № 6²¹

1837 р., вересня 1. – Циркулярний секретний лист № 64 попечителя Київського навчального округу директору Вінницької гімназії про заборону іноземці Августині Мемель отримувати роботу з навчання і виховання дітей

У наслідок одержаного мною від п[ана] Київського військового, Подільського і Волинського генерал-губернатора повідомлення про несхвальність у моральних якостях іноземки Августини Мемель, я пропоную Вашому високоблагородію спостерігати по довіреній Вам дирекції, щоб названа Мемель не була допущена ні до навчання, ні до виховання юнацтва, ні у приватних пансіонах, ні у приватних домах [родинах].

Попечитель (підпис)
Управитель канцелярії (підпис)

Держархів Вінницької обл. Ф. Д-14. Оп. 2. Спр. 436. Арк. 9. Оригінал.

²¹ На початку листа чиновником канцелярії зроблено помітку: № 8. Одержано 14 вересня 1837. Секретно.

Документ № 7²²

1837 р., березня 2. – Циркулярний секретний лист № 6 попечителя Київського навчального округу директору Вінницької гімназії з приводу заворушень у сусідній Галичині та переліком запобіжних заходів щодо недопущення їх впливу на шкільне юнацтво

П[ан] генерал-губернатор²³ від 28 лютого за № 141 повідомив мене²⁴, що у Кракові та Галіції у недавній час виникли заворушення²⁵: натовпи людей, що одержали назву розбійників, вчинили збурення та їх змушені були замирювати збройною силою. Польські зловмисники забажали подібні дії [вчинити] і в керованих ним, п[аном] генерал-губернатором губерніях, ось чому він, прийнявши зі свого боку належні заходи перестороги, просить мене видати розпорядження, щоб ніхто з тих, хто навчається у навчальних закладах, не міг бути залучений до будь якого політичного заходу, не був би спокушений [за] недосвідченістю у справі злочину та щоб взагалі в учбових закладах зберігався досконалий порядок і спокій.

Визнаючи потрібним для досягнення цієї мети посилити нагляд за учнями, переважно за дорослими, і особливо за тими з них, котрі за способом мислення, за слабкістю характеру, або за схильністю захоплюватися чужими думками, будуть визнані Вами менш благонадійними, я пропоную:

1) Звертати постійну, пильну та неусипну увагу на спосіб мислення учнів, які проживають у спільних квартирах, таємно і особливо для них непомітно слідкувати за усіма їхніми вчинками, розмовами та намірами, віддавати їх від усіляких зносин із сторонніми для закладів особами та, у разі необхідності, дозволяти їм побачення з відвідувачами (за винятком батьків), не інакше, як у присутності наглядача. У випадку, якби у комусь [з них], поза сподіваннями, виявились злі наміри, то таких негайно піддавати арешту, не оголошуючи однак справжньої причини, знаходячи для того пристойний привід, щоб запобігти розголосу, і про таких негайно доносити мені на підставі 5 пункту цієї пропозиції. Загалом, чинити у такому випадку якомога обережніше.

2) Відвідувати, наскільки можливо, частіше учнів, які проживають у батьків і родичів і спостерігати за усіма їх діями, зв'язками та знайомствами, порівнявши [більш] ранні зв'язки з теперішніми, звернувши увагу на нові знайомства, намагаючись попередити і присікти усілякі зносини з особами, які можуть мати шкідливий на них вплив. Якщо ж будь-кого поведінка

²² На початку листа чиновником канцелярії зроблено помітку: № 1. Одержано 8 березня 1846. Секретно.

²³ Бібіков Дмитро Гаврилович (1792 – 1870) – Київський військовий, Подільський і Волинський генерал-губернатор у 1837–1852 рр.

²⁴ Складено від імені Траскіна Олександра Семеновича (1803–1855) – генерал-майора Свити його імператорської величності, попечителя Київського навчального округу в 1846–1848 роках.

²⁵ Т. зв. «Галицька різанина» лютого-березня 1846 р. Див.: Штруве К. Селяни та українська нація в Австро-Угорській монархії та Російській імперії // Україна. Процеси націотворення / упоряд. А. Каппелер; пер. з нім. Київ: К.І.С., 2011. С. 169.

виявиться сумнівною, то [необхідно] вжити секретних заходів із виявлення його вчинків, негайно мені [про це] доносячи, як про вжиті заходи, так і про саму виниклу підозру.

3) Найсуворіше спостерігати, щоб усі учні постійно відвідували класи та не залишалися у них без вчителів або наглядачів, а про тих, кого не було на лекціях, негайно дізнаватися з детальним роз'ясненням, де і як вони провели навчальний час.

4) Обов'язок відвідування учнівських квартир покладається на інспектора та наглядачів під особистим Вашим спостереженням і відповідальністю. Для допомоги інспектору у нагляді за приватними квартирами доручаю Вам, якщо визнаєте потрібним, запросити вчителів, серед яких найбільш старанні та діяльні без сумніву приймуть на себе очікуване від них сприяння на час, вірогідніше за все, не тривалий.

5) У разі всіх надзвичайних випадків негайно ж донести мені з естафетою²⁶, або через посильних, а між тим прийняти необхідні на Ваш погляд заходи щодо усунення порушення. Видатки на естафети відносити на кошти спільних квартир.

6) ²⁷Донести мені з естафетою: чи мають вплив на учнів означені вище події та взагалі про настрої, схильності й спрямування думок вихованців і про це доносити мені постійно щотижня, рівно як і про благополуччя закладу в цілому.

Цей мій припис має бути збережений, по можливості, у повній таємниці.
<...>²⁸

Оскільки наглядач ввіреної Вам гімназії Римхевич має польське походження, то я прошу Вас повідомити мені з першим донесенням естафетою: чи знаходите Ви можливим покласти на його старанність і благонадійність у цих обставинах, чи визнаєте за краще замінити його на російського чиновника і, у такому випадку, чи не маєте Ви на прикметі надійного і вправного кандидата для цієї посади.

На закінчення я прошу Вас найпокірніше не обмежуватися зробленими мною вказівками, не пропускати повз увагу нічого, [що] за обставинами стане корисним задіяти для огороження довірених Вам закладів від неприємних подій, маючи на увазі неминучу Вашу відповідальність за усякий безлад, але всіляко уникаючи, одначе, гласності дій та остерігаючись рішучих і явних заходів до тих пір, поки переконання у важливості події не доведе їх необхідності.

Управитель²⁹ округом (підпис)

Управитель канцелярії (підпис)

Держархів Вінницької обл. Ф. Д-14. Оп. 2. Спр. 445. Арк. 2–4. Оригінал.

²⁶ Тут і далі у документі підкреслення зроблені адресатом.

²⁷ Текст пункту виділено фігурною дужкою адресатом.

²⁸ Далі – не зовсім розбірливо. Йдеться, скоріш за все, про номерний бланк казенної подорожної для естафети, який у разі невикористання просять повернути.

²⁹ Так в оригіналі (рос. «управляющий»).

Документ № 8³⁰

1846 р., березня 9. – Секретний лист № 24 попечителя Київського навчального округу директору Вінницької гімназії з інформацією про розпорядження Міністра народної освіти посилити нагляд за дисципліною серед учнів у зв'язку із заворушеннями у Кракові й Галичині

У наслідок відомих Вам з припису мого від 2 березня цього року заворушень, що відбуваються у Кракові та Галиції, п[ан] Міністр народної освіти від 23 лютого цього року за № 274 просить мене покласти за обов'язок начальникам закладів і, особливо у прикордонних губерніях, звертати найпильнішу увагу на внутрішній та зовнішній порядок у них, посилити нагляд за дисципліною серед учнів, охоронити їх від усіляких неблагоприємних, а тим паче злочинних навіювань і ретельно запобігати як у середині самих закладів, так і за їх межами усяким спробам спокусити шкільне юнацтво³¹ [відійти] від навчальних занять до задумів політичних.

Про таке розпорядження п[ана] Міністра народної освіти повідомляю Вашому високоблагородію для точного і неухильного виконання на додаток до попереднього мого від 2 березня за № 6.

Управитель округом (підпис)

Управитель канцелярії (підпис)

Держархів Вінницької обл. Ф. Д-14. Оп. 2. Спр. 445. Арк. 5. Оригінал.

Документ № 9³²

1846 р., квітня 5. – Секретний лист № 57 управителя канцелярії округу на офіційному бланку попечителя Київського навчального округу директору Вінницької гімназії стосовно пришвидшення проходження конвертів із секретною інформацією на ім'я попечителя через Київську поштову контору

Усі секретні конверти, що адресуються п[ану] попечителю округу від підвідомчих осіб, за одержанням у тутешній губернській поштовій конторі, видаються не інакше, як під розписку чиновника канцелярії за довіреністю, зробленою на надісланих конторою повідомленнях [про надходження]. Ось чому одержання конвертів із написом «секретно» значно затримується. Для усунення цього, п[ан] попечитель наказати зволив, щоб на майбутнє, при відправленні його ексценції секретних повідомлень, на конвертах не робити напис секретно, а замінювати його написом у власні руки³³.

³⁰ На початку листа чиновником канцелярії зроблено помітку: № 3. Одержано 23 березня 1846. Секретно.

³¹ В оригіналі рос. «учащееся юношество».

³² На початку листа чиновником канцелярії зроблено помітку: № 4. Одержано 13 квітня 1846. До відома.

³³ Усі підкреслення в тексті документа зроблені адресатом. Постановка самого питання вказує на те, що канцелярія навчального округу працювала у секретному режимі не менш активно, ніж в офіційному.

Про такий наказ п[ана] попечителя маю честь повідомити Вашому високоблагородію для належного з Вашого боку найсуворішого виконання.

Управитель канцелярії (підпис)

Держархів Вінницької обл. Ф. Д-14. Оп. 2. Спр. 445. Арк. 6. Оригінал.

Документ № 10³⁴

1846 р., грудня 20. – Секретний лист № 106 попечителя Київського навчального округу директору Вінницької гімназії стосовно зухвалої витівки учня 5-го класу гімназії Ролле

У наслідок донесення Вашого високоблагородія від 15 грудня за № 938, одержаного мною з естафетою, про звільнення з гімназії учня V класу Ролле за написання ним на дошці «Vive la liberté», маю честь повідомити, що оскільки у цій витівці Ролле, за здійсненим Вами розслідуванням, жодного злого наміру не простежується та оскільки цей учень і раніше, за Вашим спостереженням, засудливого способу мислення ніколи не виявляв, то я, у відповідності з думкою п[ана] генерал-губернатора, знаходжу звільнення Ролле з гімназії занадто суворим покаранням і тому прошу Вас, залишивши його у гімназії, окрім утримання в карцері, до якого він посаджений за Вашим розпорядженням, покарати його ще й позбавленням права відпустки на свято Різдва Христового та залишенням у спільній квартирі на весь час свят під суворим наглядом, покладаючи на нього навчальні заняття.

Свити його імператорської величності
генерал-майор³⁵ (підпис)
Управитель канцелярії (підпис)

Держархів Вінницької обл. Ф. Д-14. Оп. 2. Спр. 445. Арк. 8. Оригінал.

REFERENCES

1. Bodnar, A. M. (2011). Istoriohrafia ta dzherelna baza ohliadu osvitynih zakladiv na Podilli naprykintsi XVIII – p.p. XIX st. [Historiography and source base of the survey of educational institutions in Podillia at the end of 18th – f.p. 19th century.]. *Visnyk Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka. Istorychni nauky*, 4, 40–49. [in Ukrainian].
2. Bohatchuk, S. S. (2017). Rozvytok osvity Podilskoho kraiu v pershii polovyni XIX st. [The development of education in the Podillia Region in the first half of the 19th century]. *Hileia*, 12 (127), 19–22. [in Ukrainian].
3. Boiko, Yu. M. & Levchuk, K. I. (2022). *Lisostepova Ukraina naperedodni velykykh reform 19 stolittia: Naseleattia, suspilstvo, osvita u dzerkali statystyky* [Forest-steppe Ukraine on the eve of the great reforms of the 19th century: Population, society, education in the mirror of statistics]. Vinnytsia. [in Ukrainian].

³⁴ На початку листа чиновником канцелярії зроблено помітку: № 7. Одержано 28 грудня 1846. Секретно.

³⁵ Єдиний випадок, коли попечитель Київського округу О. С. Траскін у листі до директора повітової гімназії підписався своїм придворним чином.

4. Boiko, Yu. M. (2022). Modeliuvannya etnichnoi sytuatsii v Pravoberezhnii Ukraini druhoi polovyny XIX stolittia [Modeling the ethnic situation in the Right-Bank Ukraine by the second half of the 19th century] // *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk: mizhvuzivnyi zbirnyk naukovykh prats molodykh vchenykh Drohobyt'skoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu im. Ivana Franka*, 52 (Vol. 1, pp. 18–30). [in Ukrainian].
5. Keppen, P. I. (1852). *Ob etnograficheskoy karte Yevropeyskoy Rossii Petra Keppena, izdannoy Imperatorskim Russkim Geograficheskim Obshchestvom* [On the ethnographic map of European Russia by Peter Keppen, published by the Imperial Russian Geographical Society]. SPb. [in Russian].
6. Krykun, M. (2012). Sotsialna struktura Pravoberezhnoi Ukrainy naprykintsi XVIII stolittia (za Piatoiu reviziieiu). *Voievodstva Pravoberezhnoi Ukrainy u XVI – XVIII stolittiakh: Statti i materialy* [Voivodeships of the Right-Bank Ukraine in the 16th – 18th centuries according to the Fifth Revision: Articles and materials]. Lviv. Pp. 580–588. [in Ukrainian].
7. Medvid, L. A. (2003). *Istoriia natsionalnoi osvity i pedahohichnoi dumky v Ukraini* [History of national education and pedagogical thought in Ukraine]. Kyiv. [in Ukrainian].
8. Mylko, V. I. (2015). Systema upravlinnia himnaziinoiu osvitoiu v Rosiiskii imperii (na prykladi ukraïnskykh mist XIX – pochatku XX st.) [The management system of gymnasium education in the Russian Empire (on the example of Ukrainian cities of the 19th – early 20th centuries)]. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st.*, 24, 175–195. [in Ukrainian].
9. Mylko, V. I. (2015). Povitovi uchylyshcha Ukrainy: merezha, finansuvannia, systema upravlinnia (1804 – 1849 rr.) [District schools of Ukraine: network, financing, management system (1804 – 1849)]. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk*, 18, 148–163. [in Ukrainian].
10. Pryshchepa, O. P. (2019). «Mistsia zustrichi»: kulturne dovkillia mist Pravoberezhnoi Ukrainy (kinets XVIII – pochatok XX st.) [«Meeting Places»: cultural environment of the cities of the Right Bank of Ukraine (end of the 18th – beginning of the 20th century)]. Rivne. [in Ukrainian].
11. Repina, L. P. (2010). Teoreticheskiye novatsii v sovremennoy istoriografii [Theoretical innovations in modern historiography]. *Kharkivskiy istoriografichnyi zbirnyk*, 10, 10–40. [in Russian].
12. Rittikh, A. F. (1864). *Atlas narodonaseleniya Zapadno-russkogo kraia po ispovedaniyam* [Atlas of the population of the Western Russian region according to confessions]. SPb. [in Russian].
13. Sebta, T. M. (2008). Metodichni rekomendatsii do vydannia inshomovnykh pysemnykh dzherel XIX – pochatku XX st. [Methodical recommendations for the publication of foreign language written sources of the 19th – early 21st centuries]. Kyiv. [in Ukrainian].
14. Sesak, I. V. (2011). Navchalni zaklady na Podilli naprykintsi XVIII – pershii tretyni XIX st. [Educational institutions in Podillia at the end of the 18th – the first third of the 19th century]. *Osvita, nauka i kultura na Podilli*, 18, 3–15. [in Ukrainian].
15. Shandra, V. S. (1988). Do istorii stvorennia ta diialnosti Kyivskoho uchbovoho okruhu v 30 – 60 rr. XIX st. [To the history of the creation and activity

of the Kyiv educational district in the 1830s – 1860s]. *Istoryko-geohrafichni doslidzhennia v Ukraini*. (Pp. 49–54). Kyiv. [in Ukrainian].

16. Shtruve, K. (2011). Seliany ta ukrainska natsiia v Avstro-Uhorskii monarkhii ta Rosiiskii imperii [Peasants and the Ukrainian Nation in the Austro-Hungarian Monarchy and the Russian Empire]. *Ukraina. Protsesy natsiotvorennia*. (Pp. 167–171). [in Ukrainian].

17. Siropolko, S. O. (2003). *Istoriia osvity v Ukraini* [History of education in Ukraine]. 2-e vyd. Lviv. [in Ukrainian].

18. *Ustav gimnazyi i uchilishch uyezdnnykh i prikhodskikh, sostoyashchikh v vedomstve universitetov Sanktpeterburgskogo, Moskovskogo, Kazanskogo, Kharkovskogo* (1829). [The charter of gymnasiums and schools of districts and parishes, which are in the department of the universities of St. Petersburg, Moscow, Kazan, Kharkov]. SPb. [in Russian].

19. Vospominaniya M. K. Chalogo (1894). [Memoirs of M. K. Chaloyi]. *Kiyevskaya starina*, 12(47), 333–348. [in Russian].

20. *Voyenno-statisticheskoye obozreniye Rossiyskoy Imperii. Podolskaya guberniya* (1849). [Military Statistical Review of the Russian Empire. Podolska province]. (V. 10, pt. 2). SPb. [in Russian].

Yurii Boiko

Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor of the Department
of Ukraine History and Philosophy,
Vinnytsia National Agrarian University
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2948-9180>

**DOCUMENTS OF THE VINNYTSYA COUNTY GIMNASIUM
AS A SOURCE FOR STUDY OF RUSSIFICATION
OF SECONDARY SCHOOL EDUCATION
IN RIGHT BANK UKRAINE
(first half of the 19th century)**

Abstract. The purpose of the work is to introduce into scientific circulation important archival documents that reveal the mechanisms of the beginning of Russification of secondary school education in Right-Bank Ukraine after the defeat of the First Polish Uprising in 1830, using examples from the life of the Vinnytsia County Gymnasium, which existed in 1832-1846. **The research methodology** is in a systematic approach using elements of documentary, structural, comparative, statistical analysis of archival and printed sources. **The scientific novelty of the study** is determined, first of all, by the publication of archival documents that reveal the process of preparation of the main normative acts of the Russian Empire regarding the liquidation of the Polish and extension to the Kyiv, Volyn' and Podillia provinces of the less perfect Russian system of secondary education, the establishment of an oppressive atmosphere of secret political surveillance of students and their parents. Of particular interest is the almost panicked reaction of the higher

educational leadership to the events in Lesser Poland and Galicia in February-March 1846. Against this background, an interesting documentary example of a kind of the noble liberalism is the actual demand from the governor-general to the director of the Gymnasium, transmitted in an official manner through the trustee of the Kyiv educational district, to reinstate in it the fifth-grade student Juseph Rolle, who was expelled for writing the revolutionary slogan «Vive la liberté» on the blackboard. **Conclusions.** Each of the published archival documents is a unique testimony of the era, conveys its unique features, helps to better understand the difficult conditions in which the new intellectual elite of the new Ukrainian nation was born. **The prospect of further research consists** in the scientific processing and publication of the following materials on the history of the development of education in the Right-Bank Ukraine of the 19th century from the rich fonds of the State Archives of Vinnytsia Region.

Key words: education; Right-Bank Ukraine; Podillia province; gymnasium; Vinnytsia; document; State Archives of Vinnytsia Region.